

**«ЗЕРЦАЛО БОГОСЛОВІЇ» КИРИЛА СТАВРОВЕЦЬКОГО
ЯК ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ**

Перша половина XVII ст. – чи не найяскравіший період розвитку української писемно-літературної мови доби пізнього Ренесансу та Бароко. Цілком справедливим може бути окреслення XVI–XVII ст. як «золотого віку» староукраїнської літературної мови. Цією мовою написані твори різних жанрів і стилів. Обмежень щодо її вживання в той час ще майже не існувало. Русини-українці сміливо вводили її до справочинства, творили нею зразки художньої та полемічної літератури, церковно-релігійні тексти, наукові трактати. Не стала вона хіба що предметом викладання в тогочасних освітніх закладах і не була кодифікована¹. Себто навіть за визначеним Станіславом Урбанчиком і Богданом Вальчаком «максималістичним» підходом до потрактування літературної мови² українська писемна мова початку XVII ст. набула вже певних ознак літературності.

Літературну мову XVI–XVII ст. (сучасники називали її «руська» або «проста») вже остаточно було визнано відмінною від церковнослов'янської. Підкреслювання в численних передмовах про намагання писати «простою» або «руською» мовою свідчило насамперед про свідоме введення до текстів місцевої розмовної стихії та бажання позбутися в них складних церковнослов'янських зворотів. Однак цілком позбутися

---

¹ Хоч і була укладена граматики цієї мови (Іван Ужєвич, Париж, 1643), про вплив запропонованих у ній норм на тогочасних українських писарів можна говорити лише умовно, якщо взагалі можна, оскільки про цю працю в Україні мало хто знав.

² Відповідно до їхньої «максималістичної» концепції, про існування літературної мови можемо стверджувати тоді, коли вона має три ознаки: 1) ця мова унормована; 2) цією мовою створені високохудожні зразки красного письменства; 3) ця мова є знаряддям усієї духовної культури народу. Див.: S. Urbańczyk. W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego // *Język Polski* 30 (1950, зом. 3) 97–109; B. Walczak. Geneza polskiego języka literackiego // *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 3 (27) (1994) 39–41.

церковнослов'янщини та особливо польщизни у творах цього періоду не вдавалося жодному руському (українському й білоруському) писцеві.

Зразкувалася та мова передовсім під пером майстрів слова: поетів, проповідників, богословів, дидакалів, писарів повітових канцелярій, інших освічених русинів, до числа яких, безперечно, належав і Кирило Транквіліон Ставровецький. Саме його творчість відіграла чи не найголовнішу роль у становленні нової української проповідницької літератури³. Недарма дослідники літературної, філософської та богословської спадщини XVII ст., коли йдеться про Ставровецького, називають його в цих царинах «першим»⁴. Медієвісти, які вивчали Транквіліонові праці, неодноразово відзначали його новаторство, власне з ним пов'язуючи започаткування бароко в українському письменстві⁵. Олексій Родоський, вказуючи на оригінальність потрактування о. Кирилом православних догматів, зауважував, що його виклад «прикрашений барвистими картинами, яскравими й експресивними фантазіями, квітчастими виразами»⁶. Безсумнівно, що такий новаторський підхід позначився й на мові його творів⁷.

Писемно-літературна спадщина Ставровецького не така вже велика («Зерцало богословії», Почаїв 1618; збірка проповідей «Євангеліє учительное», Рохманів 1619; компендіум віршів і повчань «Перло многоцінное», Чернігів 1646; деякі науковці вважають його також одним з авторів анонімної «Просфоними»⁸), але напрочуд виразна у плані мовотворення зокрема та важ-

³ С. В. Азовцева. Творчість Кирила Транквіліона-Ставровецького в історико-літературних працях XIX–XXI століть // *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди: Серія «Літературознавство»* 4 (2013) 3.

⁴ Л. Ушкалов. Феномен Ставровецького // *Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого* / упоряд. Б. Криса, Д. Сироїд [= Київське християнство, 6; = Львівська медієвістика, 5]. Львів 2017, с. 27.

⁵ Д. Чижевський. *Історія української літератури. Від початків до доби реалізму*. Нью-Йорк 1956, с. 253, 294, 307. Хоч є й інші думки щодо започаткування в українській літературі цього стилю, див.: Архiepіскоп Ігор (Ісиченко). Історико-культурні параметри епохи Бароко // *Архiepіскоп Ігор (Ісиченко)* (www.bishop.kharkov.ua/kursilekcij).

⁶ А. Родоський. *Описание старопечатных и церковнославянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии*, вип. 1: 1491–1700 г. включ. Санкт-Петербург 1891, с. 77.

⁷ Як зауважує Галина Наєнко: «Картина світу, відображена Кирилом, цілком з естетичними принципами епохи Бароко» (див. це видання, с. 495).

⁸ М. Возняк. *Історія української літератури*, т. 2: *Віки XVI–XVIII*, ч. 1. Львів 1921, с. 77–78; Б. Криса. Кирило Транквіліон-Ставровецький: історія творчої особистості // *Українське літературознавство*, вип. 77. Львів 2013, с. 286; див. також сумніви з приводу авторства: В. Шевчук. «Просфонима» 1591 року – перша українська декламація // *Муза роксоланська. Ренесанс. Раннє бароко*. Київ 2004, с. 178.

лива для усвідомлення становлення й розвитку тогочасної літературно-писемної української мови загалом. Широко цитовані його слова про розрізнення у свідомості грамотних русинів кінця XVI – початку XVII ст. двох мовних структур: *Вѣдай ѿ тоѡ, ласкавьѡ читѣл'никѡ, для чоѡго поклáдáлѡ в тоѡй кнѡзѣ прѡстѡѡ ѡзѡкъ ѡ словѣн'скѡѡ; ѡ не всеѡ по прѡстѡѡ* (9)⁹ – свідчать, що Кирило Ставровецький і його сучасники вже чітко усвідомлювали відмінність при використанні на письмі мови «простої», тобто місцевої розмовної, своєї і зрозумілої, та возвишеної «славенської», тобто церковнослов'янської¹⁰.

Староукраїнська літературно-писемна мова, певна річ, тоді ще не становила суцільного народно-розмовного масиву, а складалася з кількох мовних масивів, що в різних ситуаціях проявлялися по-різному, проте в різножанрових творах русинів-українців («Ключі царства небесного» Гарасима Смотрицького, «Лікарстві...» Дем'яна Наливайка, «Отписі...» Клірика Острозького, «Заповіті...» Василя Загоровського, «Євхаристиріоні...» Софронія Почаського та ін.) відчувалося незаперечне бажання не тільки вводити до текстів простомовні українські вирази, але й писати «по просту».

Попри однозначне кваліфікування мови творів Транквіліона Ставровецького як тогочасної староукраїнської літературної, спеціальних лінгвістичних студій, у яких її було б системно проаналізовано, наразі немає. У низці досліджень зазначено: «[м]ова проповідей Кирила Транквіліона Ставровецького наближена до української»¹¹; «Кирило у звертанні до різних реципієнтів добирав таких зрозумілих слів, які би сприяли якомога виразнішому з'ясуванню висловленого»¹². Характеризуючи наукову лексику цього богослова, Галина Наєнко підсумовує, що проникнення до термінології народних назв, зокрема діалектних, є важливим свідченням процесів демократизації літературної мови¹³.

⁹ Тут і далі після цитування вказуємо сторінку з оригіналу «Зерцала богословії», який зберігається у відділі рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

¹⁰ Віталій Русанівський слушно зазначив, що українські автори вже протиставляли церковнослов'янську мову тогочасній українській літературній не як її стилістичний варіант, а як окрему систему, див.: В. М. Русанівський. *Джерела розвитку східнослов'янських мов*. Київ 1985, с. 111.

¹¹ Т. Іртуганова. Проповідницька спадщина Кирила Транквіліона Ставровецького та Леонтія Карповича й «Руно орошенное» Дмитрія Туптала // *Літературний процес: методологія, імена, тенденції: Збірник наукових праць (філологічні науки)* 7 (2016) 175.

¹² Т. Висоцька. Мова творів Кирила Транквіліона Ставровецького // *Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого*, с. 236.

¹³ Г. Наєнко. Астрономічна термінологія у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII століття // *Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні: Збірник наукових праць*. Львів 2016, с. 161.

шестѣр'на (68), *ѣсѣнь* (92), *са подѣньсѣ* (110), *пѣ мѣчь* (126), *въ поплѣ* (143) та типове для тогочасся ю <*е: *и оутренюй* (2), *любительюмъ своімъ* (116), *пріателюмъ своімъ* (150), *непріателѣвъ* (163). Значно частіше віднаходимо в такій позиції у (графічно ж, Ѱ): *всакій бжль* (97), *на тоѣ лжжко* (139), *лоужко* (212), *новыхъ слоувъ* (20), *джбрь* (94), *бѣсловѣцѣвъ* (9), *деватехъ хорѣвъ и порѣковъ* (28), *пѣть тислицъ нарѣдѣвъ* (47), *всѣхъ хорѣвъ* (53), *полькѣвъ* (68), *элементовъ; ѣл'бо живлѣдѣвъ* (75), *з бѣкѣвъ* (85), *покарѣдѣвъ* (99), *къ міродержителемъ и спраѣдѣмъ* (112), *зѣ ѣкѣвъ* (115), *всѣдѣвѣнихъ погандѣвъ* (123), *до котлѣвъ* (210), *нарѣдѣмъ... пречістимъ рѣдѣмъ* (211), *изъ грѣбѣвъ* (213) та ін. На тлі численних полонізмів у цій пам'ятці низку таких прикладів також можна, до певної міри, обґрунтувати польським впливом, адже в більшості ілюстрацій зміну засвідчено в морфологічно зумовленій позиції – Р. та Д. мн., що для польської мови теж властиво.

Написання на зразок *ѣлтарѣ ѣбыдрѣны* (126) для досліджуваної епохи потрібно пояснювати складним процесом морфологічно й морфонологічно зумовленої субституції²¹, але ще не вимови [об'ідрани], оскільки на межі префікса й кореня вона стала можливою після утвердження в мові чергування *о/і*, якого, вочевидь, не було на час появи «Зерцала богословії».

Для автора твору наявність українського звука передньо-середнього ряду, верхньо-середнього підняття [и] – факт доконаний. Прикладів дуже багато. *И/і* на місці *ы* після *р*: *риѣръскихъ* (3), *закрѣи в мѣстѣ скрѣтомъ* (4), *котѣрихъ* (8), *до котѣрихъ* (69), *котѣрѣи* (186), *покрѣвши* (43), *покрѣта* (85), *ѣ ѣныхъ дѣбрыхъ* (71), *з дѣбрымъ* (102), *скрѣтый* (116), *рѣбы* (83), *рѣбы мѣрскѣи* (106), *рѣсѣ* (86), *крѣлиса* (176), *покрѣетъ* (180), *дѣлы дѣбрымѣ* (184), *закрѣваѣюще крѣлома* (187), *гѣрко рѣдаѣте* (203), *покрѣты* (212), *страѣшого дрижанъа* (214), *наѣшеи стѣи вѣри* (224), *горѣзонътъ* (14) і *горѣзѣтъ* (89); після *т*: *водѣнистими ѣблаки* (77), *ѣ четѣрѣохъ ... четѣри* (80), *четѣри* (92), *зъ четѣрѣохъ* (110), *тѣслицѣ тѣслицѣи* (60), *нечѣстѣихъ* (20), *нечѣстѣмъ* (86), *златѣми* (86), *распѣтимъ* (122), *въ пѣстѣнахъ* (131); після *з*: *назѣваѣютса* (123), *и мѣзѣковъ* (99); після *н*: *гѣрънихъ сѣлъ* (28), *до ѣчѣзни* (174), *рѣзнихъ вѣрѣ* (178), *ѣдинѣми оустѣ* (187); після *д*: *ѣфѣскѣи Арѣтемѣди* (122); після *с*: *несѣтый* (116); після *задньѣязыковѣх*: *нѣгѣи* (66), *вѣвѣки* (203) та ін. Значно рідше *ы* на місці *и*: *нѣгѣты* (100), *повѣны* (22), *ѣны ѣгѣлы* (Н. мн.) (68), *ѣбрани ѣко дѣлжны* (109), *дрѣвный* (124), *вѣнчѣны боудѣте* (179), *прѣзыраѣютъ* (24), *оустѣлоуѣшь* (150), *погасѣлы* (172), *ѣдынѣ* (44), *боудѣчи вѣрою тѣвѣрды* (182), *рѣды ковалѣ* (69), *и наѣвѣ бѣо-*

словѣцы (77), *дѣвѣствѣнѣницы* (200), *ѣблацы* (216), *жѣзынь* (224) та ін. Наслідком нерозрізнення *ы/и* в українській мові стала невиразна вимова *е/и*, що в текстах нерідко призводило до переплутування цих літер. Такі написання є і в книзі Ставровецького: *дѣвѣжѣмыхъ* (27), *покарѣитса* (56), *невѣдѣмого* (59), *чѣрѣвономъ* (120) і *чѣрѣвонофарѣбѣванный* (121), *трѣмѣсѣчного* (44) і *трѣимѣнъное* (30).

Численне в «Зерцалі богословії» початкове *ро-* < **ort-*: *розоумѣдѣю* (4), *рѣсѣдѣномъ* (5), *розѣвѣдѣетъ* (48), *роскаѣже* (69), *каменѣми розѣдѣмѣти* (121), *розѣдѣмѣти* (148), *росказовѣлъ* (122), *розѣйѣте* (139), *розѣдѣдетса* (180), *рѣзного* (193), *розѣдѣлѣвъ* (34), *нерозѣдѣлъное* (193), *росѣсѣвѣтилѣоса* (222), *розѣмножѣна* (7), *роспѣлены* (17), *розѣдѣмъ* (18), *розѣдѣли* (33), *розѣмножѣнѣе* (227) та ін. Усього в тексті написань із *роз-* – 149 випадків, а з *раз-* – 131.

Відповідно до давнього *ε послідовно написано *а*, лише в декількох словах маємо *ε*: *ѣдѣгѣнена* (120), *ѣдѣгѣненнаа* (164), *ѣдѣгѣліса* (166), *ѣдѣгѣнѣныхъ* (185).

Часто в тексті відображено перехід *ε > о* після шиплячих: *чѣго* (6, 77), *чѣго* (9, 32, 55, 93), *дѣла чѣгѣ* (82), *в чѣмъ* (56), *наѣвѣѣшого* (7), *настоѣѣѣ* (37), *з чѣтырѣохъ* (75, 96), *сѣпѣтелънѣѣишой* (76), *горѣчѣго* (77, 101), *горѣчѣости* (88), *снаднѣѣшого* (80), *наѣвѣѣѣ* (90), *нѣчѣго* (109), *изѣшѣлъ* (33), *вѣнаѣишѣ* (110), *за жѣноѣю* (176), *вѣ слѣдѣжѣничѣой* (186), *смерѣдѣщѣго* (197), *перѣшого* (120, 200) та ін. Однак усе ж переважають варіанти з *е* в такій позиції. Наприклад, числівник *чѣтыри* в усіх відмінкових формах з *о* надруковано 2 рази, а з *ε* – 16. Ряд виявлених рефлексів залишаємо без аргументації на користь саме української особливості, позаяк це явні полонізми: *спѣдѣстоѣѣны* (126), *незѣвѣтѣжѣоного* (167), *положѣоный* (185) та ін.

Автор послідовно брав до уваги явище другої палаталізації у відмінкових формах: *слѣзѣ* (4), *ѣ вѣздѣсѣ* (12), *в тоѣ кнѣсѣ* (14), *вѣ стрѣсѣ* (20), *ѣ Бѣѣ* (21), *при лѣсѣе* (64), *на воздоуѣсѣ* (72), *в рѣѣ* (120), *на востѣѣ* (147), *повѣзѣ* (200), *на дорѣзѣ* (211) та ін. Натомість в іменниках колишніх *јѣ*-основ у Н. в., мн. нерідко зауважуємо відсутність цієї зміни: *слоуѣи* (101), *грѣхѣи своѣи* (128), *грѣхѣи наѣшѣ* (184), – що, мабуть, уже відображало розмовні тенденції ігнорування наслідків цього перехідного пом'якшення на значних територіях українського мовлення, за винятком хіба південно-західного ареалу.

Неоднозначну картину фіксації твердості/м'якості приголосних, пов'язану з традиційним правописом і живомовною стихією, демонструють написання *р* та *ц*. Тверда вимова: *в монастѣрѣ* (1), *къ бѣрѣи* (19), *цѣрѣ* (56), *зѣрѣ нѣкую* (60), *цѣрѣ* (74), *нѣзѣдрами* (98), *вѣсѣрѣ къ Бѣѣю* (104), *мѣрѣж бѣрѣлѣвомъ* (115), *подѣбѣнѣ мѣрѣж* (115), *на свѣрѣж* (120), *не оуѣзѣрѣ* (128), *пѣстыра* (160), *неоуѣгасѣмѣю зѣрѣж* (227), *бѣѣодарѣ тѣлѣ* (227); *скѣбниѣѣ* (5),

²¹ Юрій Шевельов. *Історична фонологія української мови*. Харків 2002, с. 356–357.

таємниці (5), но́силь мо́цѣ (42), пті́цамъ (86), пті́ца (91), погáни, ѿ жер-
цьѣ (122), л'ви́ца (125), мешкáньцьѣ (127), стрáжница (131), сѣ́нїцѣ (227)
та ін.; м'яка вимова: трасѣть (48), зáрею (60), ѿ мо́ра (159); чістоу
пше́нїци (5), ли́ца своа (21), пті́ца (76), пті́цамъ ... пті́ць (131), за ѿ́вца
(159), ѿспра́ви сръ́ца (223) та ін.

На вплив місцевого мовного узусу вказують віднайдені в тексті асимі-
лятивно-дисимілятивні процеси: *дорѣша* (6), *мы́слей свѣ́цкихъ* (11), *щáс-
та* (64), *ѿ нещáста* (223), *на́йниж'шими* (7), *на́йнижшій* (94), *низ'ше* (71),
вы́ш'ше (220), *та́ж'шего* (76), *змы́слами* (97), *змакчѣти* (173), *з ни-
ми* (19), *з' свѣ́таством'* (52), *з' Бѣ́гомъ* (53), *воздѣхъ з' ѿ́гнемъ* (56), *с по́лѣ
з' дѣ́єю* (209); *щѣ́* (94), *хтѣ́* (126); явища спрощення: *щасливого* (7), *праз-
ндѣть* (55), *влáсноє* (69), *оу́чáниц'твомъ* (99), *крівоприсáз'тво* (126), *на
мѣ́сцѣ* (107), *серь́це* (171). Натомість у словах *ззрослї́выи* (18), *несра-
слї́вий* (114), *слосливого* (182), треба думати, маємо не властиво розмовне
спрощення, а радше запозичення з польської.

У пам'ятці послідовно, без жодного винятку, витримано написання пре-
фікса *роз-* / *раз-* тільки перед дзвінками, сонорними й голосними, а префік-
са *рос-* / *рас-* – перед глухими. Префікс *раз-* у кількох випадках засвідчено
перед шумними: *разсѣ́ждѣ́нієм* (100, 101), *разсто́битъ* (111), *разсы́пле* (134),
разсѣ́даю (154), *рази́ширитъ* (182), *рази́ширѣ́тъ* (183) та, як правило, у сло-
вах із паєрком – *раз'сѣ́жа́ите* (40) чи літерою ѣ – *раз'стоа́ніє* (58). Вод-
ночас у префіксі *без-* літеру *с* надруковано лише у словах із початковим ко-
реним *с* із відображенням асиміляції: *бесме́ртное* (14), *бесме́ртный* (61),
бесме́ртное (75), *бесме́ртїє* (103), *бестра́шїє* (129), але не повсюдно:
бѣ́стра́стно (46), *бѣ́з'стра́шїа* (132), *бѣ́з'сме́ртна* (212), *бѣ́з'сме́ртїа* (212),
бѣ́з'сме́ртны (220); перед рештою глухих – винятково з: *бѣ́з'плѣ́тнѣ́* (23),
бѣ́з'телѣ́сноє (25), *бѣ́з'чї́слѣ́н'ное* (25), *бѣ́зчї́слѣ́нного* (92), *бѣ́зкрѣ́вномъ* (100),
бѣ́зпѣ́чнѣ (186) та ін. Така консеквентність уживання спонукає припускати,
що Ставровецький у префіксі *без-* звук [з] вимовляв уже без оглушення.

Про лабіалізацію *л > ѣ* промовляють не лише численні приклади в діє-
слівних формах минулого часу (див. нижче, с. 467), але й усередині слів:
ѿпѣ́нѣ́чи (140).

Проставлення наголосів у стародруках дає змогу частково збагнути
тогочасну акцентуаційну підсистему²². Найімовірніше, українське розмов-

²² Див. ще про наголошуваність в інших пам'ятках цього періоду: В. М. Мойсієн-
ко. Наголошування в українських стародруках кінця XVI – початку XVII ст. // *Науко-
вий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. Збірник наукових
праць*, вип. 475–477. Чернівці 2009, с. 531–534; В. Мойсієнко. Перекладацька май-
стерність староукраїнського книжника, с. 17; його ж. Самобутній твір українського
бароко, с. 10–11.

не наголошування спостерігаємо й у Кирила Ставровецького: *ѿ ме́не* (4),
для чо́го (9), *дла́ те́бе* (8), *с те́бе* (49), *на не́го* (10), *без' не́го* (70), *в' се́-
бе* (79), *нѣ́ ѿ ко́го* (30), *црѣ́тва сво́его* (50), *ро́днѣю* (25), *малѣ́й* (5), *ма-
ло́ю* (27), *малѣ́н'кое* (49), *сіа́ бѣ́сѣ́да шѣ́стѣа* (143), *зага́дки* (150),
їма́ (219), *завѣ́жды* (183), *на крѣ́тъ ві́ситъ* (48), *на́йде́шь* (73), *бы́ло* (41),
твѣ́рѣтъ (144) та ін. Вочевидь, на момент створення «Зерцала богосло-
вії» в низці слів наголос відрізнявся від сучасного. У дієприслівниках
він падав на кінцевий голосний: *хотѣ́чи* (9), *смотрѣ́чи* (72), *летѣ́чи* (79),
їдѣ́чи (79), *стоѣ́чи* (88), *родѣ́чи* (173), *лежѣ́чи* (224) та ін. За явного тя-
жіння до кореневого акцентування: *и зáрею* (4), *словѣ́ньского ѣ́зыкъѣ* (9),
твѣ́рець (23), *оу́ сто́лѣ* (47), *дванадѣ́сѣтъ ко́шїй* (47), *да́рѣхъ* (53), *піс-
мо* (67), *ро́дове* (68), *на се́сѣа* (71), *плѣ́ды* (86), *мо́рскаа* (88), *вѣ́ са́дѣхъ* (91),
вѣ́ по́лькѣ (110), *по́кжї* (113), *та́ємница* (120), *те́лець оу́питáн'ный* (174),
за́конъ (147) тощо – у відмінкових формах нерідко наголос переходить на
закінчення: *на горо́у* (97), *з бѣ́сáми* (110), *не́чїсто́та́ми* (115), *пісмѣ́омъ* (45),
над' водáми (72), *сирѣ́тамъ* (126), *нѣ́ мы́тарáми* (137), *на горáхъ* (90),
на водáхъ (120), *лю́дїи* (109), *заповѣ́дїй сво́їхъ* (137), *шата́нѣвъ* (140),
ѣ́дино́го (8), *ѣ́дино́мѣ* (62), *ѣ́дїна* (23), *ѣ́дїнѣ́ми* (180) та ін.

Деякі пунктуаційні й орфографічні особливості

На час написання «Зерцала богословії» Ставровецький міг бути ознайомле-
ний з уже видрукowanими грамати́ками церковнослов'янської мови (львів-
ських братчиків 1591 р. та Лаврентія Зизанія 1596 р.).

У «Зерцалі богословії» використано розділові знаки: *срока* – «:»
запатаа – «;» *пѣ́сто́ліа* – «:» *двосрѣ́чїє* – «:». Такі знаки («точкі»), яки-
ми розділяється текст, фігурують і в «Граматиці словенській» Зизанія;
щоправда, у творі Ставровецького відсутня різниця між *срокою* «:» і *точ-
кою* «.», а також немає *сѣ́дїнитѣ́ною* «-»²³. Загалом уживання цих знаків
у Транквіліоновому творі переважно відповідає настановам грамати́с-
та. Цікаво, що в низці випадків проставлення розділових знаків диво-
вижним чином збігається з правилами сучасної пунктуації, наприклад:
*И́ та́къ во́ды, котѣ́рїи їдоу́тъ з до́лѣшнѣи стрáны к на́мъ, то вѣ́сходѣ́тъ
на вы́сокіє мѣ́ста ѿ го́ры, гдѣ́ їмъ Бѣ́ъ повелї́тъ.* (90) або: *Но́ ѿ се́
подѣ́баєтъ вѣ́дати, їа́ко члѣ́къ сѣ́ста́вомъ своѣ́мъ їмѣ́етъ причáстїє а́бо
оу́чáниц'твомъ ѿ сполькѣ́ннá до вшѣ́лакого створѣ́ннá: землї́ плѣ́тїю водѣ́
крѣ́вїю, ды́хáнїємъ возоу́хѣ, теплотою ѿ́гнѣ́ви, дрѣ́вѣ растї́телно́ю сі́лою,
бѣ́з'словѣ́снымъ ї́ростю ѿ́ похотѣ́нїємъ.* (99).

²³ Л. Зизаний. *Грамматїка словенска*. Вільно 1596 [факсим. вид.] / підгот. В. В. Ним-
чук. Київ 1980, с. 32.

мешкáна (130); 3н. одн. – *весéла своè* (163), *створéна* (60), *през' створéна* (8), *найбол'шеє ціáста* (216), *наймил'шеє здорóв'я* (224) та ін.; О. одн. – *з' оўважéнамъ* (10), *своімъ пордиéнамъ* (92), *предъ заложéнамъ* (94), *межѹ Бгѹмъ: ѹ сътворéнамъ* (34), *ширóкимъ пановáн'я* (147), *прикривáетъ листáмъ* (153), *такóвым' презрéнам'* (183), *не ласкáнамъ* (204) та ін. Варто наголосити, що настільки послідовно ця флексія не представлена в жодній із відомих нам пам'яток того періоду;

- 2) закінчення *-ий* у формі Р. мн. іменників jō-основ середнього, чоловічого роду, п- та s-основ, ї-основ жіночого роду: *четыридесáтъ днѹй* (47), *ѡ ѡчѹй* (74), *ѹ дѣтѹй* (47), *дванадесáтъ коушѹй* (47), *злослѹвѹ людѹй* (57), *влáстѹй* (105), *свовóльныхъ людѹи* (109); *рóскошѹй* (8), *нематерѣáльныхъ речѹй* (22), *ѡ быт'ностѹй* (28), *бжтвén'ныхъ ѹпостáсѹй* (31), *з двѡ быт'ностѹй* (44), *нбныхъ рóскошѹй* (52), *чáстѹй свѣта* (130), *заповѣдѹй своѹхъ* (137), *рáзлѹчныхъ ересѹй* (178) та ін. Підкреслимо, що флексія *-ий* для іменників ї-основ жіночого роду застосована автором майже всюди²⁹. Нараховується лише декілька випадків з *-ей*: *четырохъ чáтѹей* (80), *семъ тѹсáщѹей* (73), *ѡ пѣсней* (99), *пожадлѹвостѹей* (112), *влáстеи* (148), *слышáнїе пѣсней* (223);
- 3) регулярне використання форм Кл. в. у звертаннях: *милостѹвѹй пане* (4), *наѹмил'шѹй читáтелю* (8), *Хѣ Бжѣ нашъ* (74), *Хѣ свѣте ѹстин'нѹй* (169), *нещаслѹвѹй члѣче* (114), *просвѣщáюса Іерлѹме* (180), *дóчка* (128), *знáй жѣ протѹвникѡ* (145), *женѹше пресвѣтлѹй* (138);
- 4) безвиняткове вживання інфінітивів на *-ти*: *ѡбачѹти* (3), *жѹти* (6), *вѹдѣти* (8), *знáти* (11), *показáти* (17), *слѡхати* (21), *змывáти* (21) та ін.;
- 5) редуковане дієслівне закінчення у формі III ос. одн.: *ѡбачѹти мóже* (3), *пóмоци пошлѣ* (9), *мóже понати* (28), *прѹйде* (54), *еслѹ боуде* (61), *зрóкъ напасѣ* (99), *начѣше ... не докáже* (99), *пасѣ свое* (101), *зостáне* (102), *ѹ сьблюдѣ землá* (130), *пáде Вавилóнъ ... ѹ боуде* (131), *ѡѹме ѡ нѹй* (133), *не боуде* (134, 181), *престáне* (135), *сѣ Хомъ трѹюмѡфде* (147), *не ѹде* (150), *не мóже* (153), *лѣзе* (160), *бере* (161), *ѡпочїне* (179), *ѹмѣти боуде* (223) та ін.;
- 6) закінчення *-мо* у формі I ос. мн.: *мóвимо* (14), *мáло вѹстоупимо* (22), *вѣдаемо*, *ѹ вѣримо* (34), *не знáемо* (35), *в'ходимо* (193), *мóжемо роздѣти* (194), *спѣшѣмоса...* *шествѣймо* (211), *мѹ слнѣе всегда*

²⁹ Ця давня флексія була широко успадкована передовсім носіями південно-західних українських говірок, де активно вживана ще й дотепер, хоча нормою літературної мови не стала. Див.: Ф. Т. Жилко. *Нариси з діалектології української мови*. Київ 1966, с. 82; *Атлас української мови*, т. 2. Київ 1988, к. 197–198.

вѹдимо (222), *мóвимо* (221), *ѡжидáемо* (224), *жáлуемо* (224), *хóчемо* (224) та ін.;

- 7) оформлення дієслів минулого часу в одн. із суфіксом *-в*: *оучинѹвъ* (17), *повелѣвъ* (20), *не мѣшáвъ* (31), *накорѣмѹвъ* (47), *спомандѡвъ* (49), *вѣкѡпѹвъ* (51), *верѣноувса* (52), *роз'дѣлѹвъ* (63), *спдстѹвъ ... спалѹвъ ... побдрѹвъ* (73), *ѡбогатѹ* (86), *не згубѹвъ* (107), *пошлѹбѹ* (136), *ѡбрáвъ* (177), *написáвъ* (191) та ін.

З морфологічних також впадають у вічі деякі інші засвідчені спорадично риси, які з часом стали нормою української літературної мови:

- використання форм множини замість двоїни – *дѡ дѡи* (34), *дѡ рѡды* (76), *дѡ елѣмѣнты* (81), *дѡ закóны* (177);
- утрата розрізнення родових форм для числівників *три*, *чотири*: *три вѹды* (39), *три персоны* (168), *четыри вѣтры* (80), *четыри рѣки* (158);
- використання нових форм порядкових числівників: *пѣрвѹй* (84) і *пѣршѹй* (182), *пѣрва* (17) і *пѣрша* (33), *пѣрвѹи* (64) і *пѣршѹи* (200);
- вирівнювання відмінювання за типом ja-основ інших іменників: *въ разоумныхъ свѣтлостяхъ* (37), *гаамї* (86), *прóменами* (89), *з мѹслами* (97), *зе злóстами* (114), *стрѡменами* (170), *з бѣсамї* (110), *ѡ именáхъ* (26), *в мѹрахъ* (тут йдеться про мир) (57), *по мѣстáхъ* (171), *ѡ вратахъ* (190);
- прикметники, прикметникові займенники та дієприкметники ж. р. і с. р. одн. Н. в. та З. в., а також Н. в. та З. в. мн., вочевидь, надруковані вже зі стягненими закінченнями³⁰: *вѣчна* (25), *мóкра тáжка* (81), *тѣмна* (102), *зѣмна* (103), *подóбна* (191), *пóльна* (125), *дѡвѣчъ – на рѡкѡ дѡвѣчъ* (43), *пóльнѡ* (120), *высóкѡ* (191), *пер'вѣише* (39), *вѣчне* (72); *предѡвѣчны*: *ѹ вѣчны* (31), *безплóтны* (62), *лѣг'ки* (69), *готóвы* (115), *тóнки* (97), *гроубы* (97).
- оформлення якісно-означальних прислівників з кінцевим *-о*: *пѹшно* (125), *пóльно* (125), *тáйно* (127), *лáчно* (9), *мóчно* (136), *зарóвно* (137), *кѡпно* (138), *подóбно* (150), *недарѣмно* (159), *їáсно* (178), *вóл'но* (193), *страшно* (195), *нев'ходно* (195), *непрѹстоупно* (195), *довóльно* (221) та ін.

³⁰ Пор.: «Після XVI ст. стягнені форми повних прикметників типу *нова*, *нову*, *синя*, *синю*, *нове*, *сине* зустрічаються все частіше» (М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. *Історична граматики української мови*, с. 175).

Лексичне багатство і художній талант

Найвиразніше українська розмовна стихія Ставровецького проявилася в лексичному наповненні його твору. Автор органічно вплітає в розповідь простомовні слова й вирази. Він це робить цілеспрямовано, оскільки в передмові, як уже сказано вище, заявляє про намір писати *по простѣ*. Більшість таких слів і виразів – то загальноживана лексика: *дочко* (128), *в рѣспачи* (133), *лоужко* (212), *мене* (145), *силдють сѧ* (16), *збавъ нѧ* (74), *засмоутишиъ* (114), *розмовлѧль* (120), *потлагноула* (127), *тисндѧтсѧ* (127), *и почиють* (130), *чдѧте* (202), *спѧишмосѧ* (211); *прийми ю за перѣвдго порадѣника* (6), *А цѣо ж помыслишиъ и роздѣмѣѧ іакѣвыи добрѧ непонѧтыи, невидѣмыи зготовѧ* (8), *дрдѣи сподѣвѧютьсѧ* (17), *поодѣвѧлисѧ* (186), *чѣйныи, и пѣльныи* (18), *шѧты повелѣвъ змыѣати* (19), *и землѧ и тѣ, цѣо в нѣхъ* (38), *нехѧй боудѣтъ поганѣбѣны* (38), *жѣти въ єдинѣи любѣвъ и згѣдѣ* (52), *ѣгнь ѧбо блискавицѣ спѣстѣвъ з повѣтра* (73), *ѣхъ ѣбличѧ* (74), *весѣлыми гѧлмѣ* (86), *збѣглисѧ воѣды в низинѣ* (87), *загнилѧ и засмердѣлѧ* (89), *взѧли згѣдѣ* (110), *тогда зарѧзомъ оутѣкѧ* (108), *на оувѣсѣ свѣтѣ* (122), *блѣдѧтъ; и волѣчатсѧ* (131), *въсѧкѣи бѣжъ боудѣють почѣвѧти* (135), *троубѧтъ и голосѧ* (136), *ѣ плѧчоу, и стогнѧнѧ и смоутѣкѣ* (141), *оучиню в нѣхъ мѣшкѧнѧ и боудѣ ходѣти и жити з нимѣ* (144), *предѣ тѣмъ нѣжъ той свѣтѣ бѣлъ* (145), *знѧй жѣ прѣтивникѣ* (145), *цѣо бо мѣже бѣти* (183), *непотрѣбны соу ни нѧ цѣо* (188), *крѣвъ своѣу вылавѣ* (200), *прѣстѣпѣте къ мнѣ любѣмыи дрѣузи моѣ* (214), *страшного дрѣжѧнѣлѧ* (214), *прѣйди въ сѣсѣѣство* (215) та ін.

Простомовність викладу характеризує й побутова лексика на позначення худоби: *неслобѣвыи ѣвѣкѣи* (170), *почѣють смердѧщего козлѧ* (197) або господарських приміщень: *ѣвѣчѧрнею* (152). Називаючи представників тваринного світу, яких створив Господь, Ставровецький перераховує передовсім відомих йому місцевих звірів: *ѣленѣ, сѧрѣны, лѣсѣ, зѣбрѣве, ѣвѣца, волѣве, кѣнѣ, рѣсѣ, собѣлѣ, кѣны, лѣсы* (131), *волокѣвъ* (173) та птахів: *жѣдрѣвъ, кѣрдѣпѧтѣвы пѧрѣдѣвы* (86), *слѣвѣи, лѧстовицы, кѣсы* (91), *совѧ* (131). Із незнаних для русинів названо лише: *велѣблѣды, ѣслы та слѣнѣ* (86).

Численні порівняння додають проповідям Транквіліона Ставровецького зрозумілості й народності. Компаративеми автор використовує для потрактування як складних істин світобудови: *іакѣ ѣрѣлѣ надѣ ѣныхъ къ слѣнѣ* (66), *ѣбрѣты небѣсныи за собѣю тѧгнетѣ: іакѣ шѣстѣрѣнѧ млынѣскаѧ* (68), *ѣкрѣглѣ зѣмлю, іакѣ іѧблоко* (85), *посрѣдѣ нѣѧ, іакѣ тѣйка* (85), *плѣцѧми. іакѣ мѣшкѧми ковѧскими* (79), *іакѣ жѣлтѣкѣ в посрѣдѣ іѧйцѧ* (87), *землѧ дѣри вѣ собѣ имѣетѣ, іакѣ нѣѧкѣи жѣлы* (90), *блоудитѣ, іакѣ слѣпѣцѣ, и тѣдлѣсѧ подѣ ногѧми* (105), *іакѣ выгнѧнѣци тѣдлѧютсѧ* (112), так і богословських істин: *слѣсти сѧтѧнины; лѧкомѣство, іакѣ вода;*

ѣубѣйсто(!), іакѣ землѧ (111), *въсприймѣте вѣрѣ іакѣ тѧрчѣ* (113), *ѣухѧ бо своѣ зѧтыкѧють немлѣрдѣѣмѣ: іакѣ ѧспѣ глѣхѣи ѣкѣгономѣ своѣимѣ* (131); *ѣукраиѣнныи, іакѣ пѧнѧкѧ въ днѣ шлѣѣбѣ своѣѣго* (149), *ѣградѣвъ ѣгѣ, іакѣ плѣтомѣ догмѧтами всѧкого блѣгѣчѣстѧ* (153), *іакѣ неслобѣвыи ѣвѣкѣи, спѣшино шлѣи на заколѣнѣе* (170), *ісѧиѧ, слѧдѣкѣщебетлѣваѧ лѧстовица црѣковнаѧ* (180), *прѣсвѣтлыхъ, іакѣ кристѧлѣ нѧйчѣстѣшии свѣтлѣщѣсѧ слѧвою нѣною* (198), *іакѣ слнѣе по словѣси гѣню* (213), людського гріхопадіння: *ѧ ѣубѣйство іакѣ лѣвъ несѣтѣи* (116), *несѣтѣи грѣхѣлюбѣци, іакѣ ѣленѣ рѣгѧтыи* (132), *видѣлѧ снѣѣвъ своѣихъ; ѧ ѣнѣи іакѣ грѣна винѣныи вѣ кѧди гнѣвѣ бѣжѣго топтѧни сѣтѣ* (173), *лежѧчи іакѣ вѣпрѣ вѣ барѣлогѣ* (224).

Кирило Ставровецький був не лише новатором у мистецтві проповіді, зачинателем барокового стилю в національній літературі, але й мовотворцем. Він сміливо експериментував із мовним матеріалом. Чимало лексем із відомих на сьогодні українських пам'яток віднаходимо тільки у творах цього автора:

быстрѣтѧ – быстрѣтѧ и поспѣхъ (112)³¹;
горѣзонѣтъ – горѣзонѣтъ; полѣ нѣѧ намѣ видѣмого (14)³²;
горѣлетное – горѣлетнымѣ слнѣемѣ (91)³³;
горѣноснаѧ – свѣтлѣѣтъ ѣ и теплотѧ, іакѣ с прѣрожѣнѧ горѣноснаѧ (87)³⁴;
грѣмотѣ – и грѣмотѣ, гласѣ грѣма, и блискѧнѧ (77)³⁵;

³¹ У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (далі – СУМ XVI–XVII) у статті БИСТРОТА наведено приклад із «Перла многоцінного» К. Ставровецького (СУМ XVI–XVII, вип. 3: Б – В. Львів 1996, с. 114). Абстрактні іменники, утворені за цією словотвірною моделлю, відомі в українському письменстві й раніше, напр. склад. ДОБРОТА в «Ізборнику Святослава 1073 р.» (див.: И. И. Срезневский. *Словарь древнерусского языка. Репринтное издание* (далі – Срезневский СДЯ), т. 1, част. 1. Москва 1989, с. 80). Лексема БИСТРОТА засвідчена в *Новгородській Мінеї 1095 р.* за жовтень (див.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (далі – СЛРЯ XI–XVII), вип. 1. Москва 1975, с. 365–366), а поновлена в російських пам'ятках у 1662 р. (там само, с. 365); у білоруських давніх текстах вона не зафіксована.

³² У СУМ XVI–XVII у гаслі ГОРИЗОНТЪ подано саме той приклад (СУМ XVI–XVII, вип. 7: Г – Д. Львів 2000, с. 26). На відсутність у лексиконі східних слов'ян такого слова до Кирила Транквіліона звернула увагу й інша дослідниця: Г. Наєнко. *Астрономічна термінологія у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII, с. 161.*

³³ Аналогічний приклад у статті ГОРОЛЕТНЫЙ: СУМ XVI–XVII, вип. 7: Г – Д, с. 38.

³⁴ Аналогічний приклад у статті ГОРЪНОСНЫЙ: там само, с. 44.

³⁵ Аналогічний приклад у статті ГРОМОТЪ: там само, с. 95. Проте цю лексему з такою ж семантикою виявлено ще раніше – у пам'ятці кінця XVI ст. «Історія про Атилу» (див.: *Паоручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі* / ред. А. М. Булька. Мінск 2013, т. 1, с. 148).

дѣшникъ – *дѣшникѡ* *привлачимъ въздѣхъ* ‘тут про легені’ (79)³⁶;
свѣздоплетный – *свѣздоплетнымъ вѣнцемъ* (168)³⁷;
косъ – *слѣви, лѣстовицы, косы* (91)³⁸;
ледоватое – *каменіє ледоватое* (80)³⁹;
литерѣковѣ – *литерѣковѣ бѣдныи* ‘письменна, освічена людина’ (145)⁴⁰;
невходно – *невходно грѣшникомъ* (195), у Картотеці СУМ XVI–XVII покликання саме на цю цитату Ставровецького із «Зерцала богословія»;
огустивъ – *пѡднѣсъ въгорѣ и огустивъ* (81) (слово не засвідчене в жодному східнослов’янському лексиконі, у Картотеці СУМ XVI–XVII покликання на «Лексикон» П. Беринди)⁴¹;
опѡнѡчи – *що тѣ за годѡнд и кѣ вечерѣ, ѣлбо опѡнѡчи поткаѣтъ* (140), у Картотеці СУМ XVI–XVII наведено цей фрагмент твору Ставровецького;
полюрованный – *пѣче слѣта седмѣкрѡтъ полюрованного* (в історичних лексиконах східнослов’янських мов відсутнє, у Картотеці СУМ XVI–XVII лексеми *полюровати, полюрація* цитовані з «Перла многоцінного») (157);
слѣпотовати – *недѡгомъ злѡвѣрѣа слѣпѡтвѣтъ* (31), лексеми ніде не засвідчено;
сѣгладатаръ – *и повелѣвѣ сѣгладатарѣмъ* (209), лексеми ніде не засвідчено; у білоруських пам’ятках є *согледатай* ‘выведник’ та *согледатель* ‘наглядчык’⁴², ‘аглядальник’⁴³. Цей морфологічний неологізм, очевидно, ввів до писемної мови К. Ставровецький;

³⁶ Аналогічний приклад у статті ДУШНИКЪ: СУМ XVI–XVII, вип. 8: Д. Львів 2001, с. 243. У білоруських пам’ятках під 1681 р. слово вжито з іншим семантичним навантаженням – ‘скринка для рослин’ (*Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі*, с. 187).

³⁷ Аналогічний приклад у статті ЗВЪЗДОПЛЕТНЫЙ: СУМ XVI–XVII, вип. 11: З. Львів 2004, с. 135.

³⁸ Аналогічний приклад у статті КОСЪ у: СУМ XVI–XVII, вип. 15: К – Л. Львів 2010, с. 55. В інших історичних східнослов’янських словниках слово не засвідчене.

³⁹ У Картотеці СУМ XVI–XVII лексеми вказано під 1623 р., а в білоруському історичному словнику – з покликанням на *Хроніку Матєя Стрийковського початку XVII ст.* (див.: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* / ред. А. М. Булыка (далі – ГСБМ), вип. 16. Мінск 1997, с. 328).

⁴⁰ Аналогічний приклад у статті ЛИТЕРАКЪ: СУМ XVI–XVII, вип. 16: Л. Львів 2013, с. 59.

⁴¹ *Лексикон словенороський Памви Беринди* / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ 1961, с. 150.

⁴² ГСБМ, вип. 32. Мінск 2012, с. 44–45.

⁴³ *Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі*, т. 2, с. 310.

телѣникъ – *телѣникомъ и идолопоклѡнникомъ* (21), дуже ймовірно, що й цю лексеми в українській писемній обіг одним із перших запровадив також Транквіліон⁴⁴.

Лексеми *горизѡнтъ, ледоватое, литерѣковѣ, полюрованный, телѣникъ* побутують у раніших польських текстах, які Ставровецький, напевно, один із перших увів до української писемної мови⁴⁵, інші ж: *быстрѡта, горолѣтнымъ, горѣносна, свѣздоплетный, невходно, огустивъ, опѡнѡчи, слѣпотовати, сѣгладатаръ* – є, можливо, витвором мовної фантазії автора. Щодо деривата *грѡмотъ*, то його письменник міг уже чути, адже декілька десятиліть перед тим це слово вжив анонімний автор «Історії про Атилу». Непросто прокоментувати появу лексем *дѣшникъ* та *косъ* у тезаврусі Транквіліона: чи це місцеві діалектизми, чи запозичення? Скажімо, найменування птаха *кіс* ‘чорний дрізд’ і тепер маркується в українській мові як діалектне⁴⁶. Водночас у польській писемності цей номен фіксується від XV ст.⁴⁷ Лексема ж *душник* в українській мові широко вживана як у художній літературі, так і в говірному мовленні, але дещо з іншими значеннями: ‘отвір для виходу повітря, диму, пари’, ‘вентилятор’, ‘ніша в печі або в стіні біля печі’. Цілком допустимо, що на позначення *легень* Ставровецький міг перенести вже відому йому народну назву.

Дуже правдоподібно, що лексеми *скоренѣти* – *идоломъ поклѡненіє скоренѣтъ* ‘викорінює, знищує’ (47) Транквіліон у цьому значенні поновив на письмі також у числі перших авторів тієї доби, оскільки практика її використання українськими писцями вже існувала: *требища нечтивыхъ*

⁴⁴ В українській історичній лексикографії найдавніші з відомих цитувань лексеми – за творами Ставровецького. У Картотеці СУМ XVI–XVII є покликання на цю цитату із «Зерцала богословія», той самий іменник використано й у «Перлі многоцінному» (див.: Є. Тимченко. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI–XVIII ст.*, кн. 2. Київ – Нью-Йорк 2003, с. 387). Дещо пізніше це слово знаходимо також у вірші М. Смотрицького «Казань на честный погребъ...» (Вільня, 1620), звідки взято приклад до гасла ТЕЛЕСНИКЪ у: ГСБМ, вип. 33. Мінск 2013, с. 253.

⁴⁵ Ми цілком свідомі того, що перша фіксація в пам’яті не дає 100% впевненості щодо реального процесу переймання лексеми. У цьому річизі поділяємо міркування Світлани Гриценко про «умовне ототожнення часу першої фіксації й часу запозичування, хоча відомо, що в переважній більшості випадків, особливо за умови усномовної взаємодії, між часом входження мовного елемента в мову-реципієнт і його пишемої фіксацією може лежати часова відстань різної величини» (С. П. Гриценко. *Динаміка лексикону української мови XVI–XVII ст.* Київ 2017, с. 265).

⁴⁶ *Етимологічний словник української мови* / гол. ред. О. С. Мельничук, т. 2: Д – Конці. Київ 1985, с. 449.

⁴⁷ *Słownik staropolski* / гол. ред. St. Urbańczyk, т. 3, зош. 5. Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, с. 354.

вса скоренил еси⁴⁸. У «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» наведено саме цю цитату з Четъї⁴⁹, у «Словаре русского языка XI–XVII вв.» найраніше свідчення вжитку лексеми датоване 1634 р.⁵⁰ Це ж можна сказати й стосовно іменника *воскоурѣна* – *вапóрами, воскоурѣнамъ ѡльбо мглами* ‘туман, дим’⁵¹; дієслів *тыти* ‘набирати жир, повніти’ – *хищѣніє, ѡко свѣррь, з лóвѣ тыеть* (116)⁵²; *бѣдѣствовати* ‘бідувати’ *бѣдѣствовати – мнóго бѣдѣствдѣмъ* (167)⁵³. Чи не о. Кирило й повернув ці давні лексеми із забуття в тогочасну українську писемну мову?

Можливо, від іменника ч. р. *світ* Ставровецький утворив відповідник ж. р. *світа* ‘світло’. Принаймні в контексті це слово прочитується саме так: *теолоіа стѡа тамъ запровадить тѡ вѣчне жити з’ Бѣомъ ѡ сѣ ѡгѣлы ѣгѡ. И в тоѡ свѣтѣ оузриши свѣтъ вѣчнои радости* (6). Помилку набору, як виглядає, виявляємо дещо далі: *ѡ лакомства гомѣты скидаѣтъ* (116), адже тут замість *гомѣты* мало би бути радше *вомѣты* ‘викиди, блювотина’, що активно функціонувало в практиці українських писарів.

⁴⁸ Четъя 1489. Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 301 [ЦАМ КДА], № 417 Л, арк. 236. Пор. ще у віршах П. Беринди: *И тѣ балвохвалство, з гроунтѣ скоренѡючи; до скорененѡ злости* (А. Сычевская. *Памва Берында и его Вириш на Рождество Христова и др. дни*. Київ 1912, с. 33), а також у «Перлі многоцінному» К. Ставровецького: *скоренитиси* (Картотека СУМ XVI–XVII).

⁴⁹ ГСБМ, вип. 31. Мінск 2011, с. 361.

⁵⁰ СлРЯ XI–XVII, вип. 24. Москва 2000, с. 240.

⁵¹ Аналогічний приклад у статті ВОСКУРЕНА: СУМ XVI–XVII, вип. 4: В. Львів 1997, с. 242; у «Словнику української мови XIV–XV ст.» (далі – СУМ XIV–XV) ця лексема відсутня, але в церковнослов’янських текстах побутувало дієслово *вскоуряти* са ‘задимітися’ (див.: *Старославянський словарь (по рукописям X–XI веков)* / за ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой (далі – СС X–XI). Москва 1994, с. 152).

⁵² Слово було відоме в Русі (див.: *Срезневский СДЯ*, т. 3, ч. 2. Москва 1989, с. 1076), але з часом, вочевидь, з активного вжитку вийшло. У СУМ XIV–XV та в ГСБМ воно відсутнє. У Картотеці СУМ XVI–XVII дієслово *тыти* ілюстровано наведеною нами цитатою, а також пізнішою, з «Лексикону» Єпіфанія Славинецького 1642 р.

⁵³ Такі утворення, як *бѣдѣство, бѣдѣствованис, бѣдѣствовати*, засвідчені в руських списках церковнослов’янських текстів (*Срезневский СДЯ*, т. 1, ч. 1. Москва 1989, с. 215; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* / гол. ред. Р. Аванесов, т. 1. Москва 1988, с. 360). Очевидно, русини й утворили цей дериват, оскільки у збережених старослов’янських лексиконах (*Slovník jazyka staroslověnského*. Praha 1958–1997; СС X–XI) таких слів не виявлено. Немає їх і в білоруських пам’ятках. Натомість у російській писемності дієслово *бѣдѣствовати* фіксується від 1656 р. (*СлРЯ XI–XVII*, вип. 1. Москва 1975, с. 89). Поданий шойно приклад із «Зеркала богословії» використано у статті БѣДСТВОВАТИ в: СУМ XVI–XVII, вип. 3: Б – В, с. 145. Таким чином, можна ствердити, що друге життя лексемі *бѣдѣствовати* дав, імовірно, саме Кирило Ставровецький.

Лексему *вижда* – *ѡ око зрѣтелное, вижда смѣжѣтъ* (93) Транквіліон міг вичитати в «Лікарстві» Дем’яна Наливайка: *Ты же вѣжда возводиши*, у перекладі – *А ты ѡчи поднѣшиши*⁵⁴, але, як бачимо, значення слів не збігаються. Слово відсутнє в церковнослов’янських лексиконах⁵⁵. Іменники *skoczek, skочок, skочка* віднаходимо в польських і білоруських пам’ятках, пор.: пол. *Skoczek* – 1) бот. ‘*tithymalus lathyris*’, 2) ‘*sarancza czy jakaś goslina*’; *Skoczka* ‘*tancerka*’⁵⁶, *skoczek* ‘*акробат*’⁵⁷; до блр. *skочка* значення ‘дівчина непристойної поведінки’ наведено як імовірно⁵⁸, але форму *скоучькóве* і семантику ‘*ночній скоучькóве бѣднóве чѡжолóжници*’ (131), однак, не засвідчено. Припускаємо, що це також семантичний неологізм автора «Зеркала богословії». Вперше у збережених на сьогодні староукраїнських текстах Ставровецький використовує полонізм *здѣмѣна*⁵⁹: *з великимъ здѣмѣнамъ дивуютъ* (184). У «Słowniku staropolskim» форма *Zdumienie* подана як гіпотетична, а в пам’ятці від 1466 р. читаємо *zvtуenie*⁶⁰. Напевно, першим в українській писемній мові використав Ставровецький і полонізм *гинене ginienie* ‘смерть’⁶¹: *плáч’те з’ гинѣна ѡ затрачѣна вáшего* (203). Річ у тім, що префіксальний віддієслівний дериват *згинѣне* в тогочасній руській писемності часто вживаний від другої половини XVI ст.⁶², а безпрефіксний *гинене* – відсутній. Однак у згаданому контексті «Зеркала богословії» він виступає власне як безпрефіксне утворення. Підтвердженням цьому, вочевидь, має слугувати орфографія відповідного префіксального іменника: *на вѣчноє згинѣна* (124), де автор після префікса не поставив паєрок, як то зробив у першому випадку після прийменника.

⁵⁴ *Лѣкарство на ѡспалый оумысль чоловѣчій* / підгот. до вид.: В. Мойсієнко, Н. Бондар, О. Макарова, С. Радомська; відпов. ред. В. Мойсієнко, т. 2: *Транслітерований текст у комплекті з факсимільним виданням та науковим дослідженням*. Житомир 2017, с. 124.

⁵⁵ Пор.: *Срезневский СДЯ*, т. 1, ч. 1. Москва 1989, с. 257, де є *вижа: се сномъ вижа она идетъ*, за іншими списками цієї пам’ятки – *сньовижда, сновидецъ*.

⁵⁶ *Słownik staropolski*, т. 8, зош. 4. Wrocław – Warszawa – Kraków 1980, с. 241.

⁵⁷ Там само, с. 241; див. ще: *Elektroniczny przedruk Słownika języka polskiego* / за ред. W. Doroszewskiego.

⁵⁸ ГСБМ, вип. 31. Мінск 2011, с. 373.

⁵⁹ Аналогічний приклад першим у статті ЗДУМЕНА подає: СУМ XVI–XVII, вип. 11. Львів 2004, с. 208.

⁶⁰ *Słownik staropolski*, т. 11, зош. 4. Kraków 1998, с. 302.

⁶¹ У польському словниці вираз документується від початку XVI ст.: *Słownik polszczyzny XVI wieku* / гол. ред. M. R. Mayenowa, т. 7. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, с. 347.

⁶² *Słownik staropolski* / гол. ред. S. Urbańczyk, т. 11, зош. 4. Kraków 1998, с. 302.

Мабуть, пишучи: *на Сунай горѣ* (20), *а́дъ темни́ца пекѣ́лнаа спорож-ні́ласа* (51), *вранъ пті́ца, по въздоухѣ лѣта́етъ* (132), *и погáне тѣрци, і́ншіи наро́ды некрещі́оныи* (189), *ѡ́ плачѣ́ рыда́ніа і́ бо́лезній ва́ших* (202), *лю́тыи катове́ дѣ́моны* (205), Транквіліон мав на увазі вже не пари окремих слів, а нероздільні комплекси іменникових сполучень, що становили собою прототип прикладок, якими в українській мовній традиції в подальшому активно послуговуватимуться і звичайні мовці, і майстри слова⁶³. Тому в транслітерації ми подаємо ці сполуки через дефіс: *Сунай<->горѣ, а́дъ<->темни́ца, вранъ<->пті́ца, погáне<->тѣрци, плачѣ́<->рыда́ніа, катове́<->дѣ́моны*.

Письменник на всіх рівнях уживав мовні дублети, що, з одного боку, було властиво для зароджуваного в той час барокового стилю, а з іншого – вказувало на неусталеність норм писемної мови й пошуки кращих, зрозуміліших мовних відповідників: *к'и́талом'* *и образѣ́* (8), *пона́ти і́ зрозѣ́мѣти* (28), *вра́доуютъ, і́ вал'кѣ́ ве́доуютъ* (76), *шоу́мъ і́ врѣ́ніе* (77), *быстрота́ і́ поспѣ́хъ* (112), *възрѣ́вѣтъ ... і́ завѣ́ютъ* (133), *та́нець і́ пласáна* (133), *грѣ́шныхъ и непокѣ́тдючихъ* (133), *блѣ́датъ; і́ волóчатъса* (131), *троуба́тъ і́ голо́са* (136), *ѡ́ плачо́у, і́ стогна́на і́ смоу́тъкѣ́* (141) та ін. Однією з причин появи багатьох дублетних назв, на думку С. Гриценко, було прагнення середньовічних книжників дібрати точніше слово на позначення поняття, а також добір необхідної одиниці для потреб нової термінології⁶⁴. Таку дублетність бачимо й у наступників Ставровещького. Не позбувся цієї риси ще й Іван Котляревський⁶⁵.

Окрім новаторства у мовотворчості, Транквіліон Ставровещький у всіх своїх творах показує майстерність володіння словом, використовуючи потенційні образні можливості мови. Так, описуючи складні богословські істини, зокрема четвертий елемент світобудови – землю, він влучно орудує мовним матеріалом, виявляючи неабиякий художній таланти:

Абовѣ́мъ; тогдѣ́ землѣ́ бы́ла посре́дѣ́ вѣ́ невѣ́до<->ма, і́ако желто́къ впо́срѣдѣ́ і́а́йца; но повелѣ́ніемъ бж҃іимъ, збѣ́гліса во́ды в низинѣ́, на є́ди́но мѣ́сто. Тогдѣ́ землѣ́, і́аві́ласа і́ако свѣ́ла рѣ́ч; чѣ́р҃на, шпѣ́тна, і́ако нѣ́акоє ба́гніско. мо́крѣ́т<->

⁶³ Особливо багато таких слів бачимо в Шевченкових поезіях: батьку-отамане, пани-брати, турки-яничари, журба-мова та ін. (див.: В. М. Русанівський. *Історія української літературної мови*. Київ 2001, с. 191–192, 202).

⁶⁴ С. П. Гриценко. *Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст.*, с. 258.

⁶⁵ Ю. Шевельов. *Традиції і новаторство в лексичній і стилістичній мові І. П. Котляревського*. Чернівці 1998, с. 42–44.

на, на́га, і́ неоукраше́нна. А́жъ і́о́ слнѣ́це про́мена<->ми своѣ́го свѣ́та ѡ́свѣ́тіло: ѡ́свѣ́тіло, і́ загрѣ́ло (87).

А засуджуючи злість світу й людські гріхи та спокуси, навіть вставляє у свою розповідь гарно заримовану поезію:

*Ты́ оу́вѣ́сть въ слѣ́ ле́жшии́
і́ слѡ́стми і́ако жр҃ждломъ ѡ́плыва́еши.
В тебѣ́ нечисто́та, ѡ́б'хо́дитъ мо́ре і́ гра́ды;
нею́ бѣ́сове оу́жива́ють хитро́и зра́ды.
Дѣ́й і́ тѣ́ло ѡ́ Бж҃а ѡ́лоуча́ютъ: і́ свѣ́тові́дноє
О́ко оу́ма́ т.м.о́у грѣ́хѣ́ помрача́ютъ.
В' тебѣ́ та́тѣба, і́ разѣ́бой, смѡ́къ скрѣ́пый,
а́ оубі́йство і́ако лѣ́въ несѣ́пый.
Посо́ула на свѣ́дѣхъ пѣ́рвое мѣ́сто засѣ́да́етъ, і́
пра́вѣд оубѡ́гихъ і́зѣ́да́етъ.
Грѣ́хъ ши́роко ѡ́ртвѣ́тѣтъ, ло́ж са́ в' на́рѡдѣ́хъ крѣ́:
а́ хище́ніе <-> і́ако свѣ́рѣ <-> з ло́вѣ́ ты́етъ* (116)⁶⁶.

Складні й незрозумілі (на думку Ставровещького) для читача поняття й істини проповідник пояснює доступною «простою» мовою. Аби полегшити сприйняття тексту, на початку викладу автор пропонує коротенький *лѣзико́н а́льбо трѣ́дныхъ слѡ́въ вы́кладъ в той кни́сѣ*, де витлумачує десять лексем: *Є́фѣ́ръ – ѡ́гнь пѣ́ нѡ́мъ; Є́врѣ́ніны – ну́пы, про́пасти, а́льбо ві́рове мо́ри ѡ́квѣ́нско́го; Фнѣ́зі – є́стество а́бо приро́женѣа; Свѣ́щество – бы́тностъ, Метафнѣ́зеѡ́ – розу́мени і́ оу́патрова́на в приро́дню и над'приро́женіи невѣ́домыхъ рѣ́чій; Ва́поръ Гвѣ́моръ – па́ра земна́а і́ во́днаа мгла́; Горизо́н'тъ – по́ль нѣ́а намъ ви́ди́мого, Те́атрѣ́мъ – позо́ръ а́бо ви́докъ; Па́двимѣ́н'тъ – поса́дз'ка ко́тѡвна́а на землі́; Квалѣ́татѣ́ – ка́чества а́бо і́акости, кгда́ мо́вимо: і́а́къ то́е, чѣ́рноє: а́ тоє і́а́къ, бѣ́лоє смѣ́ртное, бѣ́смѣ́ртное* (14). Але подібні глоси-тлумачення автор уміщує і впродовж усього викладу: *ка́чество а́бо і́акости по про́стѣ* (9), *препода́етъ своѣ́го квалѣ́татѣ́сь; а́льбо ка́чества* (77), *ѡ́браца́ютъ не́бо назва́н'ное, при́мѣмъ мо́блѣюмъ; а́бо нѣ́о пѣ́рво́ порѣ́шиѣ́на* (68), *Люци́феръ, а́льбо свѣ́тонѡ́сець* (71), *соу́тѣ́льными ва́порами воско́урѣ́намъ а́льбо мгла́ми* (77), *въ є́зѣ́мерѣ́, а́бо в' шѣ́стоднѣ́нікѣ́* (85), *є́врѣ́ніны, а́льбо по́пы і́ про́пасти* (90), *те́атрѣ́мъ а́бо вѣ́докъ є́сть* (113); буває й навпаки – до розмовних слів подаються книжні,

⁶⁶ Зауважмо, що до відомих антологій і хрестоматій української літератури XVII ст. цей вірш не ввійшов. Зазначено лише, що «в прозових текстах книжок [Ставровещького] трапляються римовані фрагменти» (*Українська поезія XVI – XVII ст. / упоряд. В. Колосова, В. Кречотень*. Київ 1978, с. 393).

запозичені: *мѣста ѡгністѣи. речєнии вжл'каны* (83), *мѣсто рѡскоши значить парадїздмъ* (188). Подекуди такі глоси розміщені на полях, де зазвичай є покликання на Отців Церкви: *справъ въ бжѣтвѣ ѣсть в'ндтрънаа – ек'стрема; ѡ вѣшнлаа – ѡ – ѡн'трема* (35); *трьоумѣфдѣ – вѣсєлітсѣ* (147); *дїдїма – кѡрѡна* (181); *ѡдры – лоужко* (212).

Уживання церковнослов'янїзмів

Ученість автора, знання церковнослов'янської мови та загальна релігійна спрямованість нарративу позначилися й на використанні мовних елементів. Церковнослов'янську Кирило Старовецький уживав із легкістю, невимушено. Зрештою, він один із перших в українському письменстві ввів оту словесну витіюватість викладу, що згодом розквітла у творчості староукраїнських поетів і прозаїків.

Показовою ознакою мовного стилю «Зерцала богословїї» (як, до речі, й інших творів Гранквіліона) є часте звертання до складних лексем. Обмежень для поєднання кількох самостійних слів в одне, здається, для автора не існувало. Передовсім це помічаємо на прикладі творення складних прикметників. Багато їх, напевне, були відомі о. Кирилові з церковнослов'янської мови: *словѣрныхъ* (111), *їснозрїтел'ного* (5), *новосздан'номѡ* (110), *бжбѡлазнївымъ* (116), *сващєн'ноначалїа* (67), *самовлѣстїа* (114), *грѣхотвѡрци* (129) тощо. Проте, очевидно, він і сам часто поповнював таку лексику. Найбільше таких неологізмів постали способом основоскладання: *гдѡначал'нї* (66), *ѡгненѡсномѡ* (66), *ѡгнерадномѡ* (133), *властотвѡрной* (66), *радостотвѡныхъ* (99), *птїца слѣдкопѣснївыа* (91), *правошєствєннїи* (115), *дїєтлѣн'номѡ* (133), *червѡнофарьбѡванїи* (121), *чєстнойнокдѡщихъ* (201), *скорошєствєн'ного оума* (210), а також слово-складання: *дєватєрочинѡнїи* (36), *чєтвероднєвного* (48), *всєгдѣствєн'наго* (66), *всєгдєствїтнєє* (121), *вєлєхвѣл'нїи слова* (128), *многѡимєнномъ* (152), *свѣтонѡснои* (200).

Складні іменники утворені переважно поєднанням основ: *бжѡмысльности* (19), *лєгкомысльность* (112), *свѣтодавчє* (38), *гробѡпрокопатєлѣ* (131), *їсносоутєлєй* (219), *ликостѡнїа* (223), *пжстѣн'ножитєлѣ* (200) та ін.

Бароковість стилю виявляється також не лише в залученні церковнослов'янїзмів: *свѣздѡ* (6), *всусє* (9), *нарицѣемїи* (71), *взрадоуютсѣ* (114), *оупадати прѣ нимъ* (17), *зрѣ въ свѣтѣ* (66), *сѣ оужїцїами ѡ топорѣми* (67), *їакъ воздоухъ, ѡбо далїє простїраєтѣ* (97), *стрѣжє животѣ вѣчнаго* (105), *пжстѣн'ножитєлѣ, ѡжє верьси гѡрѣ постигѡша* (200), *в' наготѣ, въ алчѡбѣ, ѡ жѣждѣ* (200) і т. д., а й у характерній орфографїї, обумовленій другим південнослов'янським впливом. Її основні риси:

- відсутність інтервокального *й*: *бжбсловїа* (6), *спрїна* (17), *мольчїна* (19), *настоїцїи* (37), *двоїкоє разьстѡнїє* (58), *непрїятно* (62), *предьстѡятѣ* (100), *навдлчнїишаа* (184);
- неповноголосні утворення: *злѣта* (5), *мрѣзомъ* (67), *смрѣдѣ* (97);
- послідовне кінцеве *ь* у дієслівних формах III ос. одн. й мн.: *прєвєсхѡдитѣ* (6), *ѣстѣ* (6), *звѡдитѣ* (6), *хѡмѣтѣ* (19);
- прикметникові та займенникові закінчення: *образѣ прѣтѣмѣ трѡїца* (65), *лицѣ своѣ* (66), *кѡцѣ своѣ* (200), *бѡдѣцаго* (13), *бѡльшаго* (65).

Цієї штучної орфографічної системи вже не дотримувався послідовно жоден автор. Правописні хитання зауважуємо й у Ставровецького: *непрїятель* (104) і *непрїятелєй* (49), *несмертєлнаа* (158) і *несмертєлнаа* (96), *мрѣзомъ* (67) і *морѡзд* (153), *прѣха* (71) і *роспорошївѣ* (51), *пред'нїишїи* (200) і *перед'нїишихъ* (110), *слѣд'кѡстѣ* (112) і *солѡд'кѡсти* (158), *хѡщєтѣ* (28) і *хѡчєтѣ* (17), *схѡдѣцѣю* (179) і *схѡдѣчїи* (149), *тєлєснаго* (11) і *тєлєсного* (21), *бѡльшаго* (65) і *першого* (200), *їз нєа* (127) і *з нєи* (3), *лицѣ своѣ* (66) і *нѡсѣ свої* (35) тощо. Рідко, та все ж трапляються друки з кінцевим *ь* у дієслівних формах: *прєдѣстѣ* (114). Особливо відчутна така правописна неоднорідність у використанні рефлексів колишніх зредукованих разом із плавними, які демонструють двояку картину – відображення другого південнослов'янського впливу: *на врѣхѣ* (82), *тврѣдѡстѣ* (87), *їз'вєр'жєнѣ* (110), *ѡдрѣжїтѣ* (114), *вльнѣми* (116), *прѣвѣє* (174), *сѣ скрѣбїю* (191), *прѣсѡнахъ* (196), *заврѣндѣтѣ* (197) і розмовної української стихії: *персѡны* (31), *на вєрхѣ* (82), *пєрвѣи* (174); *крїютсѣ* (111), *крївѣвыми* (116), *ѡ шьїи* (137), *сѣ дрыжєнѣмъ* (156), *гоусли брїмѣцїи* (223). У деяких лексемах спостерігаємо поєднання традиційної орфографії з намаганням відбити живомовну рису: *пєрѣвыи* (65), *пѡлѣкѣ* (68), *мольчїна* (19), *мѡлѣнїа* (115).

У царині словозміни паралелїзм закінчень, викликаний перебудовою давніх типів відмінювання, найвиразніше простежуємо насамперед в іменниках: *вѣка* (127) і *дѡлѣгого вѣкѣ* (7); *глѣса* (140) і *глѣсѣ* (137); *ѡ вєзнєсєнїи* (52) і *ѡ вєзнєсєнїю* (11); *смѣкѣ дїи* (98) і *двїжєнїє дїи* (5); *дцєрѣ* (163) і *дцїи* (184); *кѣмєню млынѣскѡмѣ* (135) і *кѣмєни дрѣгѡмѣ* (198); *врѣгѣ* Р. в., мн. (12) і *врѣгѡвѣ* (171); *грѣшнїиками* (137) і *прѣ грѣшнїикѣ* (174); *ѡбывѣтєлєй* (123) і *ѡбывѣтєлєвѣ* (134); *в' дарахъ* (183), *ѡ дѣрѣхъ* (12) і *ѡ дѣрєхъ* (106); *в' нѡсахъ* (68) і *на нѡсѣхъ* (147); *дхї* (34), *дхї* (69) і *дхѡвє* (67); *снїи* (144) і *снѡвє* (138); *царїи* (101) і *цѣрїє* (181); *нѡги* (66) і *нѡзѣ* (25), *ногама* (168) і *ногѣми* (105) та ін.

Польський чинник простомовності викладу

Як уже неодноразово зазначалося, у тексті надзвичайно багато полонізмів. Польська мова для тогочасного грамотного русина удоступнювала шлях до розуміння змісту твору. Під час читання «Зерцала богословії» складається враження, що руська (староукраїнська) і польська мови були для автора однаково близькі, настільки частими є включення в український мовний потік польських слів та виразів: *добродѣви моѣмѣ ѡфѣрдоу ѡ полецаю* (5), *ѡ ты, мѡцѣвий Пнѣ, в той красотѣ закохайса* (6), *оупрїимѣ щїримѣ срдцѣмѣ* (6), *на землї, щаслївого панована, вѣсполѣ с тыми, котѡры любить дїа твоа* (7), *не ѡбѣцовати з нїми* (19), *щїрюю цнѡтѣ ѡ побѡжностѣ* (21), *не мечтанїѣ, анѣ жадною фанѣтазмою* (45), *малѣнкѡѣ ѡтроча ѡ немоцноѣ* (49), *темнїца некѣлнаа спорожнїлаа* (51), *нынѣ ѡ завше ѡ навѣки вѣкѡ* (74), *премоудрїѣ бѡдѡвѣца* (76), *воздѡхѣ ѡ землѣ, творить нѣ зїмѣ бѡзо ѡ нѣ горачѣ* (80), *на ѡднѡгї, ѡ ѣзера* (88), *злочѣна з водѡю* (88), *зрѡкѣ напасѣ; ѡ засмакѡдѣт красотѣ* (99), *зыйде на спѡткана твоѣ* (114), *с нѣю же вдовѣ не ѣстѣмѣ* (125), *палѣци ѡ дмѡхы спанальѣ ѡ мѣста* (125–126), *такѡваа южѣ не мѡжет* (163), *стѣи тѣскнатѣ вѣ вѣцѣ семѣ ѡ з радѡстї ѡчекивѡютѣ* (163), *вѣзерѡунокѣ, ѡ короунѣ* (168), *по зѣстї с тѣла* (188), *ѡ мѣстѣ презѡцномѣ* (190), *прѡна такѡвыхѣ надѣа* (196), *по лицѣ гласкаѡтѣ, ѡ з дрѡгоѣ ѡко потреба полїчки вытинѡютѣ* (196), *бѡрѣзо велїкѡѣ* (209), *ѡбѣцѡлѣ нѣ Бѣѣ* (209), *вѣзвелїченно, ѡ фалѣбно, ѡ пѣѣйкноѣ ѡздѡбѡю ѡукрашѣнѣно* (221) і т. д.

Промовистий приклад українізації явного полонізму *sokołwiek* – *щѡколѣвѣкѣ* (128).

Трапляються фрагменти, де польська мова просто транслітерована кирилицею («руським письмом»): *оуставїчнїѣ бѡмѡлѣца, оупрїимѣ щїримѣ срдцѣмѣ вѣрне мѣти зычѣ вѣ моѣмѣ мѡцѣвомѣ Пнѣ [...]* *ѡплѡты вѣкѣдїстѡ* (6), *вїшѣлакїмѣ оурѡдзѡемѣ* (68), *А прѣто, повїннысѡ завше вѣзїратї* (167), *вїшѣтѣчѣнѣство творѡтѣ кржлѣвѣ* (120), *пѡневѡжѣ межне стѡли* (171), *такѡвымѣ прѣзрѣнамѣ справѣтѣ збавѣна* (183) та ін. Освічені русини в той період іноді вдавалися до таких прийомів, помічаючи у своїй мові форми, схожі з польськими, згущували іноді польські фарби без усякої потреби⁶⁷.

Про закоріненість польської мови у свідомості згаданих русинів-українців свідчать і поодинокі глоси, якими автор потрактовує незрозумілі, на його погляд, слова за допомогою не місцевого українського відповідника,

⁶⁷ На це вказували українські мовознавці ще в XIX ст.: П. Житецький. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // його ж. *Вибранї праці. Фїлологїя* / упоряд. Л. Масенко. Київ 1987, с. 55–56.

а польського: *слоучаю, ѡлѣбо трафѡднѣкѣ* (стп. *trafunek*) (29), *ѣлемѣнѣтовѣ; ѡлѣбо живїлѣдѣвѣ* (стп. *żywioł*) (75).

Коментуючи «по просту» богословські церковнослов'янські терміни, о. Кирило укладає таблицю, де тлумачить їх не тільки руською (українською), але й польською мовою:

<i>Перѣвыи прѣтлы.</i>	<i>ѡлѣбо трѡны.</i>
<i>Вторїи хѣровїми.</i>	<i>оумножѣнѣнїѣ рѡздѣмѣ.</i>
<i>Трѣтїи сѣрафїми.</i>	<i>пѡжїгѡтелѣ.</i>
<i>Чѣтвѣрѣтїи гѡтѡ.</i>	<i>пѡнѣства.</i>
<i>Пѡтїи сїлы.</i>	<i>мѡцѡрѣства.</i>
<i>Шѣстїи влѡсти.</i>	<i>влѡдзы.</i>
<i>Сѡдѣмїи (!) начѡла.</i>	<i>пѡчаткї:</i>
<i>ѡсмїи ѡрхѡгѣлы.</i>	<i>зѣврхнїѣ нѣ послѡнци</i>
<i>Дѣвѡтїи ѡгѣлы.</i>	<i>пѡслѡнѣцы</i> (64).

3-поміж трьох мовних стихій – церковнослов'янської, польської та української – Ставровецький при виборі лінгвальних засобів задіює нерідко всі три. Так, від **mogty* – *мѡчѣ* маємо: *нѣмоцї* (62), *пѡмѡцѣ* (80); *мѡцѣ* (42), *нѣмоцноѣ* (49), *пѡмѡчнїкѡми* (9); цсл. *напрѣдѣ* (17), пол. *напрѡдѣ* (90) та говірне *напѣрѣ* (195); обмежувально-видільну частку вживано в традиційному вияві *тѡлѣко* (85), як полонізм *тѣлѣко* (30) та в розмовному українізованому *тїлѣко* (73), навіть *тїлѣко* (98). Цю варіативність зауважуємо й на рівні лексики: *всѣгда* (95), *завше* (60), *зѡвѣжды* (183); *оуды телѣсныи* (24), *члѡнѣковѣ телѣсныхѣ* (25), *чѡстѣ чѣка* (100)⁶⁸. Проте часто автор чомусь оминав властиво український варіант, надаючи перевагу двом іншим: цсл. *срѡмотѣ* (134) та пол. *срѡмѡта* (48), при тому, що в XVI ст. слово *срѡмотѡ* побутувало в практиці українських писарів⁶⁹; те саме стосується й вибору лексем: цсл. *стрѡжѣ* (68) та пол. *стрѡжѡвѣ* (196) за вживаного в тогочасному письменстві *сторѡжемѣ, сторѡжї* (наприклад, у «Лїкарствї» Д. Наливайка)⁷⁰; службових слів: цсл. *ли* (24), *їли* (31) та пол. *ци* (101), хоча, скажімо, у Г. Смотрицького⁷¹ та в актових книгах⁷² – *чи*;

⁶⁸ Таку мовну практику – використання елементів із кількох мов на позначення однієї реалії чи поняття – автор продовжив і в «Перлі многоцінному»: вік у нього – *таразнїїшїѣ, настѡїщїѣ і тепѣрїшнїѣ* (див.: М. Moser. Einige phonologisch markierte Metapolonismen in Kyrylo Trankvilion-Stavrovec'kyjs «Перло многоцѣнноѣ», с. 434).

⁶⁹ С. Тимченко. *Матерїали*, кн. 2, с. 340.

⁷⁰ Словопоказчик староукраїнського тексту // *Лѣкарство на ѡспѡлїѣ оумылѣ чоловічїѣ*, т. 3, с. 194.

⁷¹ Г. Смотрицький. *Ключ царства небесного*, с. 6.

⁷² *Акти Житомирського гродського уряду: 1590; 1635* / підгот. до вид. В. Мойсієнко. Житомир 2005, с. 58.

автор волів послуговуватися радше давнім книжним *если* (38) та пол. *кгда* (14), аніж загальнопоширеним, уже розмовним *коли* (як-от у «Лікарстві» Д. Наливайка⁷³). Можемо також виснувати, що західнослов'янське запозичення *влада*⁷⁴ тоді ще в мовлення українців остаточно не ввійшло: у Транквіліона лише цел. *власть* (66) та пол. *владза* (121), попри те, що вказане *влада* в українській писемності зафіксоване від 1620 р.⁷⁵

Узагальнення

Коли оті вишколені (грамотні, добре обізнані з різними науками) русини-українці в XVI–XVII ст. проголошували в передмовах, що будуть писати «по просту», то, вочевидь, мали на увазі не тільки руську (українську) мову, але й мову загалом, доступну й зрозумілу читачеві. І польська для них була саме такою – поряд з українською (руською). Тобто коли Ставровецький стверджував, що намагатиметься викласти свої судження «по просту», то це, певна річ, означало передовсім по-руськи (українськи), однак реалізувати ту ідею йому вдалося також і за допомогою польської. У творах Гарасима й Мелетія Смотрицьких, Дем'яна Наливайка, Іпатія Потія, Клірика Острозького, Софронія Почаського, Кирила Ставровецького та й багатьох інших, якщо й не взагалі всіх руських освічених людей, намагання писати простою мовою втілювалося за формулою «руська + польська»⁷⁶. Прикладів уключення елементів однієї мовної структури до іншої, як ми переконалися, дуже багато. Звичайно, оті грамотні русини відрізняли ці дві мови, проте викласти свої думки на письмі «по просту» без допомоги польської на той час іще не могли. Мабуть, цілком слушно припустити, що для освічених русинів, які належно володіли церковнослов'янською, ще бракувало мовних ресурсів руської (української) для оприявлення в писемній мові складних зворотів «славенського

⁷³ Словопоказчик староукраїнського тексту, с. 143.

⁷⁴ В українській мові лексема *є*, найімовірніше, богемізмом чес., слц. *vláda*, хоч не варто виключати й польське походження слова (див.: *Етимологічний словник української мови*, т. 1: А – Г. Київ 1982, с. 409).

⁷⁵ Є. Тимченко. *Матеріали*, кн. 1, с. 104.

⁷⁶ Від другої чверті XVII ст. польська мова в середовищі освічених русинів не лише не сприймається чужою, але й почастію починає витісняти просту/руську. Пор. ще: «Надто прискорений темп запозичення європейських культурних стандартів, які не встигали селекціонуватися й нормально «перетравлюватися», породжував неминучу вторинність у наслідуванні найближчого західного взірця – польського. Швидко й виразно це виявилось у сфері загальноживаній – мовній», див.: Н. Яковенко. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // *Сучасність* 1994 (10) 63.

язика»: *слова нѣкотѣри словѣньского ꙗзыка трѣдныи на прѣстый ꙗзыкѣ такъже не лѣцно понѣти* (9). Натомість готові приклади-зразки вже існували в польській мові. Спроби вирватися з церковнослов'янщини, яка впродовж століть була світом і світлом богоносності, вченості та й, зрештою, розуму, на свіже повітря «простої» мови натрапляли на певні перешкоди. Русинам не вдалося безболісно позбутися «славенського язика», хоча від кінця XVI, а особливо в XVII ст., з рухом Реформації українці чітко усвідомлювали щонайменше відмінність від нього свого «природного руського язика». У намаганні написати «по просту» відчувалося бажання тогочасного освіченого русинства використати якнайбільше зрозумілих засобів своєї рідної мови. Проте в XVII ст. ніхто так і не спромігся зробити це ні по-українськи, ні по-білоруськи без чужомовних домішок. Не останнім фактором на заваді цьому стало, мабуть, знання русинами польської мови, на ту пору відносно добре виробленої й виучуваної за граматиками (за правилами) в навчальних закладах. Для поляків брак мовних ресурсів для відходу від латини в напрямку писання «по просту» не компенсувався з такою легкістю іншою мовою (руською, чеською), як для русина – польською. Хоча можливо також, що чимало поляків на розмовному рівні руську (українську) мову знали, однак мали проблему (як, власне, й самі русини) за потреби грамотно по-руськи написати, оскільки не було чітких правил уживання цієї мови; тому вони цей брак мовного інструментарію постійно намагалися поповнювати (не без винятків, звичайно) засобами власної мови. У русинів, натомість, шлях відходу від церковнослов'янщини до писання «по просту» було знайдено – за допомогою польської. Нею тогочасні українці не лише розмовляли, вони її вивчали, вміли по-польськи правильно писати. І це в період перших усвідомлених спроб тлумачити на письмі церковнослов'янські тексти доступною для простих людей мовою було дуже важливо. За таких умов розвитку руської мови на народній основі невивчення рідномовних засобів не спонукало русинів до пошуку українських відповідників, а компенсувало вже раніше знайденими польськими.

Усе викладене стосується винятково тогочасної писемної мови. Розмовна українська стихія розвивалася за своїми законами, і в повсякденному мовленні русини-українці послуговувалися мовою без тієї надмірності церковнослов'янзмів та полонізмів, якою хибують чи не всі писемні зразки. Зрештою, чи не до кожного полонізму в творі Ставровецького є українські відповідники, виявлені як у самого автора, так і в інших творах із тих років: *ѡфѣрѣю ѡ полїцаю – жертвую и даю подѣ опѣку; мѡщивый Пїе – милостивый Боже / Господи; вшелѣкимъ оѣродзѣемъ – всакимъ урожаемъ; вшетеѣченъство тѡрѡратъ – роспусту тѡрѡратъ; ѡплѣты*

вѣкдиѣтѣ – ѿплáты вѣчнои; поли́чки вытинáютъ – цоки вырѣзають; ѿ мѣстѣ презáцномъ – про мѣсто краснѣйше / прекрасне; послáнци – послы та ін. Важко повірити, що Кирило Транквіліон не знав цих слів рідної мови, – знав, напевно, і в мовленні їх уживав, але з якихось причин уникав на письмі. Такий був час і така була мовна свідомість тодішнього русина – жителя Русі-України у складі іншої держави.

Аналізований текст демонструє нам, з одного боку, очевидне відображення говіркового мовлення і при цьому певний (обмежено-вибірковий) набір особливостей та відсутність деяких, у ту добу вже очевидних, розмовних українських рис – з іншого. Характеризуючи мову «Зеркала богословії», варто також підкреслити, що, попри все багатство живомовних українських засобів і вказівку на конкретне місце друку (Почаїв, Південна Волинь), у книзі не засвідчено локальної діалектної специфіки.

Немає сумніву, що автор чув і вимовляв уже український передньо-середній, середньо-високий звук [и]. Кількість прикладів (близько ста) сплутування графем *и, ї, ы* – тому підтвердження.

Кирило Ставровецький майже безвинятково впроваджує:

- «ікавізм» відповідно до колишнього «ятя» в займенникових і прикметникових формах Н. мн. (*каторїї, великії, злиї, теплії*) та Р. одн. (*своєї, з неї, небесної, тяжкої*);
- розмовні форми інфінітивів на *-ти* (*знати, жити, показати, слухати, змивати*);
- розмовні форми колишніх іменників с. р. jō-основ, оформлених уже із закінченням *-’а* Н., Зн. одн. (*щастя, мешканя, веселя, здороя*) та О. одн. (*панованям, листям, ласканям*);
- розмовні форми із закінченням *-ий* у Р. мн. іменників (*дній, людий, розкошій, заповідий*).

Численні випадки побутування дієслівних форм мин. ч. одн. на *-в* (*твори́в, розді́лив, учини́в, написа́в*); теп. ч. одн. з усіченими закінченнями (*при́йде, начеше, тріумфує, бере, може*); І ос. мн. теп. ч. з флексією *-мо* (*мови́мо, знаємо, входимо, хочемо*).

Письменник однозначно надає перевагу використанню окремих розмовних займенникових форм. Зокрема, у пам’ятці є тільки український варіант *той* і жодного разу не вжито *тъ* чи редульоване *тотъ*, а також *тим, тими* – 29 разів, порівняно з традиційними писемними *тѣм, тѣми* – 12, а для форм місцевого відмінка давньої флексії *-ѣхъ* не віднайдено, є лише нова розмовна *-ыхъ*: *в тѣыхъ* (3), *на тѣихъ* (18) тощо.

Водночас автор регулярно уникає написання «нового ятя», не відображаючи вимови на зразок *камінь, весілля*. Лише кілька прикладів: *мѣч, попѣл, есѣнь*. Іменникову форму *камень* подано в тексті п’ять разів, а інші похідні,

де *е* в закритому складі, – близько 30. І жодного випадку – *ка́мѣнь, ка́мѣн’-ныи*... Вочевидь, у мовленні було [*ка́мін’*], таких написань у XVI–XVII ст. – тисячі, і Ставровецький не міг про це не знати, але на письмі не відображав.

Немає також прикладів друку з початковим *о* в числівнику *один*, тільки *єдин, єдна, єдно, єдни*. Українці вже декілька століть у мовленні вживали ці квантитативи з початковим *о*, проте Кирило Транквіліон такі варіанти у своєму творі ігнорує.

Авторові явно більше імпонують займенникові форми Д. та М. в. одн. з кореневим *-е-*: *тебі* (36 випадків) / *тобі* (2), *себі* (15) / *собі* (8), незважаючи на те, що в народі, безсумнівно, вже віддавна говорили [*тоб’і, соб’і*].

Перелічені писемні обмеження для окремих українських розмовних особливостей пояснити важко.

Очевидно, у мовній свідомості автора численні польські слова й вирази не сприймалися цілковито чужими. Принаймні у своїх працях для викладення думок «по просту» він не обходився без:

- службових слів (*альбо, бовѣм, ведле, прето, през, юж, леч*);
- словотвірних моделей на *-ца* (*богомолца, будовца, державца, руководца, подвижца*);
- дієслівних утворень із показником особи *-ем, -ес, -сми* (*вѣм, естем, упокорилем, реклемъ, видѣлемъ, естесь, прагнулесь, должнисми, повиннисми*);
- дієприкметників на *-оний* (*посажоний, полѣчон, створоний*);
- прислівників на *-е* (*вѣчне, вѣрне, пилне, правдиве, ясне, телесне, істотне*),

не кажучи про значну кількість безпосередньо польських лексем.

Безперечно, у творах різних письменників-русинів, які прагнули писати простою мовою, співвідношення українізмів, полонізмів та церковнослов’янізмів буде різним. Ще не уконституйовану на той час (не зафіксовану в граматиці) «норму» кожен окремий автор був змушений творити сам, спираючись як на попередню писемну традицію, так і на власну освіченість⁷⁷. Однак характерною для кожного простомовного тексту з того періоду була тенденція до усунення церковнослов’янщини та залучення, більшою чи меншою мірою, місцевої говіркової стихії – української чи польської.

Отже, відповідаючи на питання: «Що означало для Ставровецького писати „по просту“?», маємо узагальнити: передовсім зрозумілою для

⁷⁷ Див. також: J. Getka. Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII wieku czy białoruska i ukraińska prosta mowa XVIII wieku? (Na materiale ruskojęzycznych teologii moralnych z Supraśla, Uniowa i Począjowa) // *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną* / за ред. L. Citko. Białystok 2018, с. 108.

читача мовою. Навряд чи справедливо стверджувати, що «по просту» – це лише по-українськи. Зрозумілість для українського книжника першої половини XVII ст. досягалася не тільки розмовною українською, але й частково польською мовою.

Та прикінцевий висновок потрактування мови творів Кирила Ставровецького однозначний: це тогочасна *староукраїнська* літературно-писемна мова⁷⁸. У його доробку відображена кількасотлітня русько-українська літературно-писемна традиція, розвинута автором, наскільки це було можливо в той період⁷⁹. Транквіліон чітко визначає роль рідної, зрозумілої мови для пізнання людини і світу. Так, описуючи призначення частин людського тіла, він зауважує: *оуста оуказють рѡднѣю силѣ слова* (25); *и мѡвою людскою ѡ немѣ* [про Божество] *мѡвитса, іако мѡже лѡно понати и зрозѣмѣти члѣкѣ* (28).

У тексті «Зерцала богословії» знаходимо більшість узусних рис, притаманних писемній мові попередників, а також безсумнівні українські живомовні особливості. І хоч би яким був відсоток церковнослов'янської та польської компоненти в цих творах, усе ж їхню специфіку детермінувала саме місцева українська розмовна стихія, котра, як видно з нашого дослідження, досить виразно виявляється щонайменше на звуковому, морфологічному й лексичному рівнях⁸⁰, маркуючи етнічно-мовну належність писця. У такій мовній формі «Зерцало богословії» міг представити лише автор, який у повсякденні чув місцеву українську говірку, розмовляв і добре володів нею.

⁷⁸ Пор. міркування Романа Кисельова: «...визнати неправомірність назви „українська мова“ для літературної мови, яка звалася „руською“ чи „простою“, ми б мусили в тому разі, якби сума базових елементів цієї системи була типологічно неукраїнською, тобто чужа для мови носіїв українських діалектів у їх тогочасному вигляді» (Р. Кисельов. «Наука о тайні святого покаянія» (Київ, 1671) як пам'ятка «простої мови» // Інокентій Гізель. *Вибрані твори*, т. 3 / ред.-упоряд. Л. Довга. Київ–Львів 2011, с. 265).

⁷⁹ Розвиток цієї писемно-літературної традиції спостерігаємо впродовж усього XVII ст. і навіть у XVIII ст., що яскраво відображають, зокрема, василіянські видання (див.: J. Getka. *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*. Warszawa 2017, с. 199–253, 276).

⁸⁰ Хоча ми свідомі того, що ця розмовна частка не була, вочевидь, домінантною в тогочасних писаннях русинів. Думка Андрія Даниленка про те, що «facts of the spoken language remain confined to the background, while representing a particular pattern of dialect features which in different periods might have been predominantly either Ukrainian or Belarusian» (A. Danylenko. On the Name(s) of the *Prostaja Mova* in the Polish-Lithuanian Commonwealth // *Studia Slavica Hungarica* 51 (1–2) (2006) 100), видається нам слушною для цього періоду.